

Віктор МОЙСІЄНКО

ПІВНІЧНОУКРАЇНСЬКЕ НАРІЧЧЯ: ОКРЕСЛЕНІСТЬ У ПРОСТОРІ Й ЧАСІ

У статті на основі матеріалів сучасної лінгвогеографії та писемних пам'яток запропоновано окреслення північноукраїнського наріччя в діахронії. Визначено комплекс поліських мовних рис, архаїчність яких можна підтвердити локалізованими давніми текстами, починаючи від XIV ст.

Ключові слова: походження українських діалектів, північноукраїнське наріччя, лінгвогеографія, писемна пам'ятка.

До чого призвів розпад праслов'янської мови-основи на теренах східнослов'янських? До утворення племінних діалектів, на основі яких з часом постали окремі мови ще до утворення держави Русь? До утворення спочатку єдиної спільносхіднослов'янської (праруської, давньоруської) мови, з якої постали окремі східнослов'янські після розпаду держави Русь? Відколи на основі мовних фактів можемо говорити про племінні діалекти і з якими східнослов'янськими мовами їх можна пов'язувати? Відповіді на такі питання лежать у площині передовсім лінгвістичній, звичайно із залученням свідчень інших дисциплін. Більшість лінгвістів мірилом і хронологічним бар'єром зародження окремих східнослов'янських мовних систем – української, білоруської та російської – вважали і вважають процес занепаду зредукованих. Тобто період XI – XII ст. Мовні зміни, які виникли до занепаду надкоротких *ъ* та *ь* (витворення фарингального *z*, перехід *e > o* після шиплячих та *й*, рефлексія *ѣ*, ствердіння *р'*, злиття давніх **i*, **y > u*, цокання, відсутність другої палаталізації та деякі ін.), безпосередньо із діалектами конкретних східнослов'янських мов лінгвісти пов'язували дуже обережно й переважно гіпотетично.

Упродовж останнього десятиліття з'явилися праці, у яких дослідники на основі фактів писемних пам'яток та лінгвістичної географії приходять до висновку про постання окремих діалектних систем на теренах Східної Славії ще в пізньопраслов'янський період. Йдеться про новгородсько-псковський діалект [12] та поліський (дулібський) [24, с. 99–140]. Висновки Андрія Залізняка базуються передовсім на

основі фактів писемних пам'яток (новгородських та псковських) із долученням лінгвогеографічних матеріалів; висновки Сергія Ніколаєва навпаки ґрунтовані передовсім на основі діалектних матеріалів (національних і регіональних лінгвістичних атласів української та білоруської мов) із долученням узагальнень істориків мови.

В архаїчності північного та південно-західного українських нарічч наразі ніхто не сумнівається. Можливо, такий само давній і середньонаддніпряньський діалект, але його архаїчність не можна потвердити матеріалами писемних пам'яток – вони відсутні до другої половини XVII ст. Поділяємо думку С. Ніколаєва, що сучасне Полісся й суміжна південно-західна Білорусь являє собою щасливий випадок безпосередньої еволюції від дулібського діалекту до племінних і далі до сучасних говірок. У цьому плані поліські говірки порівнювані лише з українськими галицькими та карпатоукраїнськими, що безпосередньо сягають антського за походженням діалекту дністровських хорватів [24, с. 117]. Питання в іншому: які лінгвальні риси й відколи можна кваліфікувати як закарпатські, наддністрянські, подільські, наддніпряньські, поліські ... говірки української мови? І відколи загалом можемо говорити, наприклад, про північноукраїнське наріччя, яке протиставлялося іншим територіально-мовним утворенням?

Північноукраїнські говірки ще називають поліськими, бо носіями цього діалекту є поліщуки. Але терени проживання поліщуків значно більші від ареалу поширення північноукраїнських говірок, оскільки Полісся, крім мовного, є ще й географічне та етнографічне й поширене воно в межах чотирьох держав: України, Білорусі, Польщі та Росії. Мовні межі північноукраїнського наріччя загалом визначені чітко на основі матеріалів лінгвістичної географії: національних та регіональних лінгвістичних атласів.

Говорячи про лінгвальні межі Полісся, варто відзначити, що вчені вперше почали виділяти його ще в XVIII ст. Проте ті спроби (О. Шафонський, О. Павловський, М. Максимович, Я. Головацький, П. Житецький, О. Потєбня) ґрунтувалися на порівняно обмеженому фактологічному матеріалі [10, с. 26; 2, с. 14-20]. Першим, разом з іншими територіально-мовними утвореннями, північне (поліське) наріччя української мови на основі зібраних діалектних матеріалів виділив К. Михальчук.

Всі подальші класифікації – В. Ганцова, І. Зілінського, М. Дурново, М. Соколова, Д. Ушакова, Ю. Карського, І. Сидорук, включаючи й національні атласи української (АУМ) та білоруської (ДАБМ) мов – кардинальних змін щодо північної та південної межі північноукраїнського наріччя не внесли. Північну окреслювали за умовною лінією: Стародуб – гирло Іпуті – гирло Прип'яті – по Прип'яті до гирла Ясельди – Слонім – Пружани – Більськ. Виділяючи південну межу, завжди відзначали досить широку смугу перехідних говірок. Вказуємо умовні крайні північні та південні орієнтири смуги перехідних говірок: Суми – Глухів, Лубни – Ніжин, Корсунь – Київ, Житомир – Радомишль, Дубно – Степань, Володимир-Волинський – Влодава. Західна межа чітко виділяється за умовною лінією: Більськ – Біла – Холм – Красностав. Східна: Суджа – Рильськ – Стародуб [АУМ III: к.V, VI, VII, X; 8, с. 2173]. Сучасні класифікації на основі матеріалів лінгвістичних атласів північну межу проводять переважно по російсько-українському та білорусько-українському державних кордонах (із указуванням на поширення північноукраїнських говірок між Пінськом і Брестом). Південна ж межа залишилася майже без змін. Переміщення дослідниками межі північноукраїнських говірок від Прип'яті до державного кордону за такий короткий проміжок (трохи більше півстоліття) часу не лише вражає, але й не меншою мірою дивує.

Навіть зважаючи на вихід двох національних атласів – українського й білоруського, – все ж таки «варто визнати, що обидва атласи не дають достатньо повної картини білорусько-українського пограниччя й лінгвістичного ландшафту поліських говорів не лише тому, що кожен атлас обмежений певним колом питань і кількістю карт, але й тому, що тематика питань і карт обох атласів не ідентична й багато питань і карт не стикуються одне з одним, багато з них тематично залишаються в межах визначених дослідниками й видавцями географічних меж атласу, які нерідко збігаються з адміністративними і державними кордонами» [35, с. 6]. Повертаючись до південно-західних говірок Білорусі, відзначимо, що на основі скартографованого матеріалу в Діалектологічному атласі білоруської мови вони справді чітко виділяються [ЛГБГ, к. 1-8], але ж той таки Атлас досить виразно ділить білоруський мовний простір саме за виділюваною К. Михальчуком, Ю. Карським,

В. Ганцовим, І. Зілінським, М. Дурново наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. північною межею поліського наріччя. Відзначимо такі ізоглоси: 1) фонетичні: «акання» *во¹да – ва¹да* за умовною лінією – витік Ясельди – на північ від Івацевич – Ганцевичі – на південь від Любані – на північ від гирла Птичу – Калиновичі – на південь від Брагіна; наявність/відсутність протетичного *в* у займеннику *вон, вона – йон, йана* межа проходить дещо на південь від «акання» [ЛГБГ, к. 10]; дифтонгічна та звужена, закрита вимова рефлексів наголошених **о, *е, *ё л'ей, л'иес, дбм, дуом – л'ес, дом* за лінією Ліда – Стовбці – Узда – Червень – Бобруйськ – Жлобин – Октябрський – Світлогорськ – Річиця [ЛГБГ: к. 16]; рефлекс **ѣ* в ненаголошеному складі *зайец, пам'ец' – зайац, пам'яц'* на півночі майже збігається з «аканням», на сході – з дифтонгічною вимовою рефлексів **о, *е, *ё* [ЛГБГ, к. 27]; вимова *буў – быў* дещо на південь від «акання», а на сході збігається з рефлексами **о, *е, *ё* [ЛГБГ, к. 27]; 2) морфологічні: *новэ – новае* межа збігається з «аканням» [ЛГБГ, к. 10]; *ка¹м'енн'е – ка¹м'енн'а, ка¹м'енн'о* збігаючись із «аканням» на півночі, на сході проходить по лінії Октябрський – Мозир – Єльськ; [ЛГБГ, к. 11]; 3) словотвірні: *сві¹нячы – сві¹ны, сві¹н'іны* межа збігається з «аканням» [ЛГБГ, к. 10]. Звичайно, лінгвальні межі Полісся постійно звужуються як під тиском білоруської (російської), так і української літературних мов. Наприклад, за матеріалами Лексичного атласу Правобережного Полісся М.Никончука (польові обстеження провадилися у 70-80-ті роки ХХ ст.) з досить густою мережею обстежених населених пунктів, межа «акання», порівняно з фактами ДАБМ, окреслена вже дещо на південь, починаючи від гирла Ствиги, проте говірки Лельчицького, Єльського, часто навіть Мозирського районів – не акальні [ЛАПП, к. 12, 31, 43, 83]. Але в берестейсько-пінських говірках зміщення межі «акання» на південь відзначено вже значно менше [34, к.7]. Останні дослідження білоруських діалектологів також підтверджують це. У кандидатській дисертації О.Босак «Дыфэрэнцыяцыя і арэальныя сувязі гаворак Верхняга Над'ясельдзя» (2006), здійсненій на основі обстеження 231 говірки переважно Пружанського району Брестської області, послідовне «акання» поширене лише в одній із семи виділених груп – гродненсько-барановицькій. Північнобрестська група виразно членована на

дві підгрупи – «акальну» та «окальну». У малецьких, північнозагородських і середньозагородських говірках риси «білоруського комплексу»* не виявлені взагалі [3, с. 13-15]. Про те, що південно-західні білоруські говори були «окальними», стверджує В. Чекмонас. Говорячи про південну межу «акання», мовознавець висновує, що «окання» відступило перед «аканням» на південь. Це дає вагомі причини стверджувати, що до появи «акання» на території майбутніх південно-білоруських говорів було поширене «окання», наявність якого разом із набором інших рис робить їх (риси) природнім продовженням більш південних власне українських говорів. Висновки вченого: до появи «акання» територія сучасних південно-західних білоруських говорів була суто «окальною», а якщо додати, що в цих межах було поширене фарингальне українське [h], то очевидним стає факт про північноукраїнську основу цих говорів [37, с. 33-34]. Не погоджується з виділеним групуванням білоруських говорів на основі ДАБМ і П.Векслер: «Кажуть, що південно-західна зона включає регіональні анклавні, наприклад, так звану поліську підгрупу на заході й мозирську – на сході. Це не зовсім виправдано, бо поліську підгрупу швидше варто розглядати як українські території» [5, с. 78]. Приблизно в таких само межах окреслюють границі поліських говірок на основі дев'яти ізофон і російські мовознавці С. Ніколаєв, О. Тер-Аванесова, М. Толстая [24, с. 132].

Отже, за матеріалами сучасної лінгвогеографії межі північноукраїнського наріччя окресленні чітко й особливих застережень не викликають (див. карти 1-3).

Значно складніше визначити границі цього наріччя в минулому.

Висновки щодо давності тієї чи іншої риси мають бути підтвержені комплексом матеріалів як із сучасної лінгвогеографії, так і писемних пам'яток. Наявність мовних ознак в одній пам'ятці, іноді й непоодиноких, – не завжди підстава для однозначних узагальнень про поширеність їх у тогочасній розмовній стихії. Наприклад, і П. Бузук, і Я. Баньчеровський у Луцькому Євангелії XIV ст. виділяли як

* Під терміном „білоруський/український комплекс” (запропонував В.Чекмонас [37, с. 39]) розуміємо вживання в досліджуваному тексті одночасно низки лінгвальних рис, що стали в подальшому визначальними в національних літературних мовах.

характерні риси написання з «новим ѣ»: знамѣньмъ, рѣмѣнь, зѣмная, корѣнья... [6, с. 123, 1, с. 27]. Після висновків двох авторитетних мовознавців треба було б думати, що «ікання» на місці *е – характерна західнополіська особливість, щонайменше виявлена від XIV ст. Але на диво ця риса зникає з більшості пам'яток XV, а в XVI та XVII її майже не знаходимо. Очевидно, тут маємо справу з особливостями позамовними, а саме переписування (копіювання) з протографа. Якщо, до рук луцького переписувальника потрапила копія Добрилового чи Галицького Євангелія, то, зрозуміло, що з ними «примандрували» до Луцька й «нові ѣ».

Так само дуже обережно варто робити висновки щодо архаїчності мовного явища лише на основі матеріалів сучасної ареалогії. Мабуть, чи не найвагомим аргументом давності виділюваної тепер діалектної ізоглоси має бути її системність у говірковому масиві. Вияви історичних *о, *е, *ѣ, *ѣ залежно від наголосу надивовиж збігаються, за деякими винятками, майже в усіх північноукраїнських говірках. Поодинокі й спорадичні випадки ікальної вимови поліщуків відповідно до *о, *е, *ѣ звичайно варті уваги як лінгвальний факт, але їх наявність не може загалом впливати на пояснення протікання цього процесу в часі. Це несистемне для поліського наріччя явище. Ми свідомі того, що архаїка конкретної ізоглоси не обов'язково повинна потверджуватися системністю в усіх говірках наріччя чи переважній їх більшості. Такий ареал може бути й вужчим.

Уже згадувані російські лінгвісти С. Николаев, О. Тер-Аванесова, М. Толстая виділяють 5 концентричних ізоглос, які, на їхню думку, були властиві предкам поліщуків дулібам, та їх прямим нащадкам – волинянам, дреговичам, древлянам і полянам – у пізньопраслов'янський період: 1а) різні рефлексії давніх довгих *ѣ, *ѣ залежно від наголосу; 1б) відсутність подовження коротких *е, *о в ненаголошених складах перед складами із зредукованими в слабкій позиції; 2) узагальнення закінчення *-ѣ у Р., Д. та М. відм. одн. в м'якому варіанті відмінювання *a*-основ; 3) розподіл наголосу в підєприкметниках від *a*-/*je*-дієслів за моделлю «*чеса́н* <→ *писа́н*»; 4) «полуютметность» (лівобічне відтягування наголосу) в інтеративних *i*-дієсловах а. п. *b*₁ *но́сити* – *принóсити*, *во́зити* – *привóзити*; 5) баритонеза непрямих відмінків одн. *o*- та *u*-основ

а. п. *d. rōga, slīdu, snīgu* [24, с. 100, 103, 106-109]. Запропоновані акцентуаційні 3), 4) й 5) поліські концентричні ізоглоси як пізньопраслов'янські – дискусійні. Їх підтвердити чи заперечити аргументовано вкрай складно. Зазначимо лише, що 4) й 5) риси є літературною нормою в українській та білоруській мовах. Дуже непросто (хоч, зрештою, від XVII ст. з появою стародруків таку спробу зробити варто) простежити наведені акцентуаційні особливості в пам'ятках.

У дослідженні виділяємо лінгвальні особливості, окреслені в межах півніноукраїнського наріччя, які можна підтвердити фактами із точно локалізованих писемних пам'яток цього ареалу.

1. Збіг рефлексів давніх ***i** та ***y** > [i^и], [и^і]: [p'і^иба, 'p^иіба, 'л'і^ихо, 'л^иіхо, б'і^ик, б^ик, 'чи^исти^і, 'ж'і^ито]. Південна межа цього явища проходить за умовною лінією: на північ від Новограда-Волинського – Коростень – говірки Іванківського р-ну Київщини – північні говірки Чернігівщини [АУМ, I. к. 18-21]. Ця риса переконливо ілюструє генетичну єдність усіх протоукраїнських діалектів з єдиною особливістю: в північноукраїнських говірках дієзність / недієзність новоутвореного властиво українського ***y**_і > [и] залежала від віддаленості від південноукраїнських говірок – чим далі на північ, тим дієзність континуанта ***i** наростала [и^і], [i^и], аж до збереження історичної в окраїнних північних поліських [i]. Підтвердити чи заперечити цю поліську особливість матеріалами писемних пам'яток складно, оскільки графічні можливості руських (українських та білоруських) писарів були обмежені написанням літер **ы** та **и**. І все ж деякі спостереження можна зробити. Йдеться про відображення на письмі помірної веляризації приголосних перед ***i**. Щоправда, зауважимо, що перед різними групами приголосних цей процес відбувався по-різному. Порівнюючи підрахунки поплутування написань **ы** та **и** в молдавських грамотах XV ст., де **и** замість **ы** виявлено понад 2 тис. разів, **ы** замість **и** – 720 [11, с. 256], із поліськими виявами цього явища – 654 у приблизно однаковій кількості текстів [21, с. 248, 250] та майже відсутністю таких у білоруській писемності [14, с. 236], можемо робити попередні висновки про невідчуття (невловлювання) поліськими писарями (як і теперішніми носіями цих говірок) ступеня дієзності [и] < ***y**_і та відповідно ступеня палатальності / велярності попереднього

приголосного. Непрямим підтвердженням існування такого артикуляційно нечіткого звука [i^н], [и^н] в мовленні поліщуків у XIV – XVII ст. можуть слугувати й написання графом *ы* та *и* після *шиплячих*, *р* та *ц* у пам'ятках із різних теренів України та Білорусі. Якщо в типових текстах білоруських маємо тотальне передавання твердості *жы*, *чы*, *шы*, *цы*, *ры*, у південноукраїнських майже безвинятково *жи*, *чи*, *ши*, *ци*, *ри*, то в поліських такі написання чергуються: *жы* – *жи*, *чы* – *чи*, *шы* – *ши*, *ры* – *ри*, *цы* – *ци* [21, с. 301-308].

2. Залежність рефлексії давніх **ę*, **ě*, **o*, **e* від наголошуваності.

Вияви ненаголошеного давнього **ę*, > [e].

Звичайно континуанти **ę* на великому просторі північноукраїнського наріччя характеризуються зараз різноманітними виявами в ненаголошеній позиції – [e], [i], [и], [a] [АУМ, т. I, к. 49-53], але це чи не єдиний загальнополіський вияв **ę* > e, який окреслює лінгвальні межі цього наріччя майже по всьому периметру.

Подібна рефлексія відома й іншим слов'янським мовам та діалектам: **уутę* півн.укр., півд.блр., п., усі півд.слов. мови (ОЛА к. 41, див. ще кк.42, 44).

Перезвук **ę* > e засвідчують пам'ятки з інших теренів Славії: у новгородсько-псковських говорах після споконвічно м'яких незалежно від наголосу від X-XI ст.; у польських (мазовецьких та великопольських) після м'яких та *й* відомий з XIV ст., проте у XVI ст. цієї тенденції вже не виявлено; у чеській в XII-XIII ст. між м'якими приголосними та в кінці слова після м'яких, що стало літературною нормою, зрештою, в говірках південно-західного наріччя української мови під наголосом [33, с. 124-125]. Тут також варто звернути увагу на факт наявності помітної кількості випадків перезвуку **'а*, **ę* > e після м'яких та шиплячих переважно в наголошеній позиції у пам'ятці XIII ст. Євсевієвому Євангелії, переписувачем якого, на думку В.Німчука, був виходець із Галича або прилеглих територій [29, с. 17, 35]. Зауважимо при цьому, що з усіх східнослов'янських територіально-мовних утворень, де відомий перезвук, лише в поліських пам'ятках (причому найдавніших, а від XIV ст. точно локалізованих) написання **ę* > e в ненаголошеній позиції відображається послідовно [21, с. 207-228].

Наведена риса ось уже понад століття перебуває в центрі дискусії щодо прямої * ϵ > [e] (В. Ганцов, Є. Тимченко, П. Бузук, Ф. Жилко, Ю. Шевельов) чи опосередкованої * ϵ > [ä] > [e] (О. Шахматов, Ф. Філін, А. Залеський, М. Жовтобрюх, В. Німчук, Г. Півторак) континуації в північноукраїнських говірках. С. Ніколаєв допускає праслов'янські витоки цього перезвуку в частині поліських (дулібських за термінологією автора – В.М.) діалектів, де характерна вимова [pámet', dévet']. Учений зазначає, що в білоруських південно-східних говірках дреговицького походження поширені форми *vúshn'*[e]м, *kápl'*[e]м, але не зрозуміло, чи тотожне це -e- поліському -e- < * æ в *pámet', dévet'*, чи *vúshn'*[e]м – пізніше утворення із < *vúshn'*[a]м. Якщо рефлекси справді розрізняються, то можна припускати прямий розвиток післянаголошеного * ϵ > * æ > *e, на відміну від * a > *a в частині дулібських за походженням говірок [24, с. 125]. Якщо перебудова праслов'янської просодичної системи й витворення основних рис поліського вокалізму (залежність артикуляції голосних від наголошуваності) відбувалися до занепаду зредукованих, то є всі підстави вважати, що опосередкованої стадії переходу ϵ > [ä] > [e] в неакцентованій позиції не було. Зрештою, аргументи про наявність у поліських говірках кінцевої збіжності рефлексів * ϵ > [e] | *namet'* та * a > [e] | *йей'це*, а також поширеність вимови у|з'еў, |д'екувати у волинськополіських та у|з'аў, |д'акувати у середньо- та лівобережнополіських [11, с. 150] зовсім не доводить обов'язковість опосередкованої стадії перезвуку для всіх північноукраїнських говірок. По-перше, в говірках одного ареалу водночас наголошені й ненаголошені вияви [e], [e] < * ϵ не засвідчені; по-друге, перезвук * a > [e] в більшості правобережних (крім західнополіських) та лівобережних поліських говірок відомий лише після j, у той час як рефлекс * ϵ > [e] в цих діалектах відомий після всіх м'яких приголосних. Цілком погоджуємося і з аргументами Є. Тимченка про неможливість в одній говірці чи групі генетично споріднених говірок спочатку розширення голосного [e] > [a] > [a], а потім його звуження [a] > [e] [цит. за 11, с. 150].

Вияви * ě за матеріалами сучасної лінгвогеографії.

Південна межа дифтонгічних виявів давнього * ě під наголосом майже збігається з рефлексом e в ненаголошеній позиції та твердістю приголосних перед цим e (на північ від

Рівного – Новоград-Волинський – Радомишль – Київ – Конотоп). Західнополіський діалект протиставляється середньо-та східнополіським за виявами *ѣ в обох позиціях за умовною лінією, що проходить дещо на захід від Горині. Проте західнополіські говірки зберігають загальнополіську тенденцію до твердої вимови приголосних перед континуантами ненаголошеного *ѣ [АУМ, т. 3, к. 6].

Північна межа наголошених дифтонгічних виявів, що вживаються поряд із рефлексом *ě* (такою графемою позначаємо закритий, звужений, напружений монофтонг), проходить по умовній лінії: устя Сожі – на північ від Мозира – устя Птичі – Слуцьк – на північ від Баранович – витоки Ясельди та Муховця. Південно-західні (берестейсько-пинські) говірки характеризуються *и*-рефлексом [ДАБМ, к. 34; ДАБМ коментарі, с. 368-384; ЛГБГ, к.6]. Відзначимо, що ізоглоса вияву *ě* проходить дещо на північ від дифтонгічної.

Вияви *ѣ за матеріалами писемних пам'яток.

У поліських пам'ятках XIV – XV ст. відносно послідовно виявлена тенденція (з очевидним її посиленням до XV ст.) до графічного відбиття ятевих континуантів: *ѣ* – під наголосом, *e* – в ненаголошеній позиції, *и* – поодинокі випадки написань, переважно в західнополіських текстах [21, 85-127]. Більшість дослідників, передовсім на основі сучасних ятевих континуантів у поліських говірках (випадків написання дифтонгів у північноукраїнських пам'ятках не зафіксовано), стверджують, що в цей час під наголосом поліщуки-волиняки вимовляли звук, відмінний від *i* та *e*, найімовірніше, неоднорідної артикуляції *ie* [41, с. 51; 39, с. 545; 33, с. 116-117].

Під кінець давньоруськоукраїнського періоду (можливо, й раніше) в мовленні поліщуків якість ятевого рефлекса прямо залежала від наголосу; установити відносно точно артикуляційне наповнення наголошеного континуанта не видається можливим. Можна лише припускати, що це навряд чи був виразний дифтонг з обома компонентами, а швидше звужений напружений закритий сонант *ě*, можливо, *ě̆*. У цей час нащадки деревлян, дреговичів, можливо, волинян залежно від наголосу на місці *ѣ вимовляли артикуляційно відмінні звуки, що досить послідовно знайшло відображення вже в пам'ятках XIV ст. [21, 80-153]

Звідси, у поплутуваннях графем *ѣ* – *ε* в найдавніших київських оригінальних пам'ятках – Євангеліях, графіті на стінах культових споруд, грамотах – не потрібно шукати чужомовних впливів. Такі «описки» робили не прийшли новгородці, полочани чи кривичі, а місцеві *деревляни, поляни, дреговичі* – поліщуки.

Вияви **о, *е* за матеріалами сучасної лінгвогеографії.

Еволюція давніх **о, *е* та **ѣ > і* становить одну з визначальних особливостей української мови з-поміж решти слов'янських. Відповідно до [ō] та [ē] в нових закритих складах незалежно від наголошуваності вживається тепер голосний [i], що становить норму сучасної літературної мови. Інакша картина постає в говорах. На основі фактів сучасної лінгвогеографії можна виділити такі вияви давніх **о, *е*:

**о* наголошений закритий (Середнє та Східне Полісся) - *yo, ô, o, o:, e, y, ye, yu, u* - *вôз, ви^ез, во:з, в^уоз, в^уиз, в^уез, рег, тyoк, oc^ллуен, по^лруг, ок^лрин* [АУМ, т. I, Кк. 57-61];

**е* наголошений закритий (Середнє та Східне Полісся) – *ê, ie, o, ô, y, ŷ, yu, yo, u* - *с'êм, пйêч, ки^лс'êл, с'êм, т'отка, т'утка, т'ietка, т'уйтка, т'ÿотка, жуцiнка, жôнка, жÿнка, шчуетка, до^лп'ек, доп'ÿок, слиз*, [АУМ, т. I, к. 28-35; Мойсієнко 1998: 33-34];

**о* ненаголошений відкритий (Середнє та Східне Полісся) превалує о: *лобо^лда, лоско^л тати* [АУМ, т. I, к. 76-77];

**е* ненаголошений (Середнє та Східне Полісся) превалує е: *лосен', погреб, йе^лжак, зе^ллений, ме^лне* [АУМ, т. I, к. 40-45];

**о* наголошений закритий (Західне Полісся, включаючи Берестейщину) – *и, i, y, ŷ: ви^лз, хвуст, р'ig, вÿн* [АУМ, т. II, к. 51-52];

**е* наголошений закритий (Західне Полісся, включаючи Берестейщину) – *і, u, ŷ: л'ід, лид, л'ÿд, ш^лчитка, пич* [АУМ, т. II, к. 24-27].

Процеси розвитку північноукраїнських **о, *е* однозначно слід ув'язувати із південнобілоруськими відповідними рефlekсами. Північна межа поліської зони реалізації **о, *е* проходила, очевидно, дещо на північ від Прип'яті. Ю.Карський ізоглосу дифтонгічної вимови окреслював умовною лінією: Гродно – Ліда – на південь від Мінська – через Ігумен і Бобруйськ [14, с. 132]. Епіцентром постання інновації на

поліських теренах, мабуть, були говори деревлян та дреговичів. Давно стало очевидним, що на основі вимови рефлексів колишніх **e*, **o* в закритих складах південнобілоруські говори становлять одну діалектну зону разом з північними українськими говорами. Зона ця почала оформлюватися ще до занепаду зредукованих, коли відбувалося подовження *o*, *e* перед складами з *ь*, *ь* в слабкій позиції. Невідомо, якими були початкові межі цієї зони: чи це подовження охопило одразу всі діалекти на південь від Прип'яті, чи був якийсь обмежений ареал виникнення цього явища, звідки рефлeksi *ē*, *ō* поширилися в сусідні терени. Слідом за Ф. Філіним, заперечуємо думку Ю. Карського про те, що первинно дифтонгізація виникла в діалекті дреговичів і поширилась на південь. Мабуть, все відбулося навпаки [36, с. 228]. Розвиток дифтонгів на місці **o*, **e* П. Векслер відносить до властиво киево-поліських рис, що розпочався ще до занепаду зредукованих [5, с. 159] з чим не можна не погодитися.

Вияви **o*, **e* за матеріалами за матеріалами пам'яток.

У кириличній писемності графічне передавання звука [o], чи не найбільше послідовне: різні відповідники цього звука в східнослов'янських мовах незалежно від наголосу стабільно в пам'ятках відображалися переважно літерою *o*. Якщо в південноукраїнських пам'ятках ранньосередньоукраїнської доби на місці **o* іноді траплялася графема *у* (від десятків прикладів у XIV до тисяч у XVII ст.), то в пам'ятках із півночі України цього періоду інших виявів, крім *o* (від XIV до XVII ст. кількість прикладів однакова – одиничні випадки, за незначними винятками текстів із Західного Полісся), майже не знаходимо [21, с. 165-171]. Дещо інакша картина рефлексії **e*: у південноукраїнських текстах маємо сотні прикладів «нового *ѣ*» ще в киеворуських пам'ятках, а від XIV ст. непоодинокі написання з *и* – *ишть* та *ю* – *тютька*. Нічого подібного не знаходимо в північноукраїнських: цілком переважають написання з *е*. Поодинокі винятки становлять тексти із Західного Полісся. Разюча кількісна різниця виявів **o* та **e* в поліських (десятки) і південноукраїнських (тисячі) пам'ятках не може бути пояснена лише орфографічною традицією, яка була своєрідним стримувальним фактором чомусь лише для поліських писарів.

Для ареальних діакронних висновків рефлексії ***o**, ***e** якісний чинник застосувати неможливо, оскільки і в північноукраїнських, і в південноукраїнських пам'ятках їхнє графемне представлення однакове: *o*, *e*, *y*, *ю*, спорадично *и*. Більш надійними в такій ситуації виявляється кількість реалізацій досліджуваного континуанта. При незначній взагалі кількості інших, крім *o* та *e*, буквених виявів на всій українській території, наприклад у XVI-XVII ст., все ж таки загальну тенденцію до переважання написань із *y*, *ю* та *и* в південних українських порівняно із поліськими, не помітити неможливо. Коли в більшій половині проаналізованих нами поліських пам'яток *y*, *ю*, вже не кажучи про *и*, не відзначено взагалі відповідно до ***o**, ***e**, при наявності поодиноких написань *и* (<***ě**), а, наприклад, у Житомирській книзі 1611 року відзначено лише 13 інших, крім *o* та *e*, накреслень на 152 аркушах оригіналу, то в документах, наприклад, Ставропігійського братства чи Полтавської актової книги – їх сотні в кожній пам'ятці [21, с. 180]. У цей час вияви ***o** та ***e** в мовленні носіїв з півдня та півночі України артикуляційно були різні, причому в північноукраїнських говірках ці рефлекси наближалися до звуків [o] та [e]: або невиразні дифтонги [i^he], [y^ho] або закриті напружені [ô] та [ê]; у говірках південно-західних писарі (друкарі) вимовляли якісно інші звуки [y] та [i], які й передавали на письмі. Мабуть, варто погодитися з тими дослідниками, які відзначали різні (принаймні, не тотожні) шляхи розвитку колишніх ***o** та ***e** в північно- та південноукраїнських говорах.

3. Зміна *e* > *o* після *шиплячих* та *й*.

Зараз це чергування є нормою української літературної мови. Явище мало місце в усіх східнослов'янських мовах, але проходило в різних мовах та діалектах по-різному й у різний час. Найдавніші приклади в українських писемних пам'ятках датовані XI ст. (Ізборники Святослава: 1073 – чолов-кь; 1076 – жона) [30, с. 688]. Таких прикладів загалом небагато. Ю. Шевельов нараховує за XI – XIII ст. з усіх українських пам'яток всього 51 [39, с. 202]. Учений припускає, що зміна в північних протоукраїнських діалектах розвинулася ще в дописемний період – у кінці IX ст. [39, с. 209]. На інші терени України (за Шевельовим) явище розповсюдилося саме з північного наріччя української мови. Про початки цього процесу саме в південних та південно-західних говорах

давньоруської мови зауважував і М. Жовтобрюх, датувавши зміну кінцем X – першою половиною XI ст. [11, с. 268].

У поліських (північноукраїнських та південнобілоруських) говірках зміна *e > o* після шиплячих, а згодом і після *й* відбулася, мабуть, найраніше. Не дивно, що саме в північноукраїнських пам'ятках XIV ст. такий перезвук виявлено найпоєднованіше. Для південно-західних українських діалектів аналізована зміна в цей час була не властива. У нововідкритих 4-х галицьких грамотах кінця XIV ст., де розмовна фонетика вочевидь відчутна, не зафіксовано жодного випадку переходу *e > o*: *лосвичемъ, олекандовичемъ, жену, женою, шестоѣ, шестого* та ін. [22, с. 263, 267, 270]. Не дивно, що В.Курашкевич не зафіксував жодного випадку перезвуку в грамотах XIV ст., адже за це століття з наявних у вченого досліджуваних текстів – жодного з Полісся [41, с. 34-35] (пор. також Ю. Шевельов у XIV – XV ст. також простежив закономірність: у північноукраїнських зміна виявлена, у південно-західних – ні [39, с. 203]). Із найдавніших фіксацій переходу *e* в *o* після шиплячих у південнозахідних українських писемних пам'ятках відзначимо хіба дві перемишльські грамоти другої половини XIV ст., писані латинкою: *skoloszowskoy, w naszom*, в інших трьох, писаних кирилицею, – жодного випадку [16, с. 63, 64].

Говори південно-східні, очевидно, мабуть, набули цієї зміни під впливом північноукраїнським (унаслідок колонізаційних рухів населення з півночі на Наддніпрянщину та Слобожанщину). Починаючи від XVII ст., з'являються все частіші випадки *e > o* після шиплячих і в пам'ятках західноукраїнських (хіба що за деяким винятком у лемківських та закарпатських). Чи не найголовнішою причиною такого поширення цього рефлексу стала певна стандартизація тогочасної писемної мови, передовсім актової канцелярської в містах Правобережної України, базованої на північноукраїнському варіанті. Перехід *e > o* після шиплячих можна сміливо називати орфографічним узусом, що, поставши як поліська (північноукраїнсько-південнобілоруська) особливість, невдовзі була привнесена й на південноукраїнські терени. Про узусність цієї риси можна говорити ще й тому, що вона потрапила не лише в рукописні (менш вимогливі щодо дотримання традиційної орфографії) пам'ятки, але й до друкованих. Причому авторами таких творів були не тільки

поліщуки (А. Римша, І. Потій, можливо, К. Острозький), але й галичани (К. Транквіліон, П. Беринда, З. Копистенський), подоляни (батько та син Смотрицькі), виходець із Валахії П. Могіла, для рідних говірок яких аналізований рефлекс був ще не зовсім характерний. Для них написання *o* після шиплячих перед історично твердим на місці *e* швидше данина новому, зароджуваному на північноукраїнських землях (де вони переважно працювали й творили), літературно-писемному узусові, який уже виразно пробивався крізь церковнослов'янський орфографічний фільтр.

4. Палатальність / велярність приголосних перед рефлексами **ě*, **e*.

Більшість північноукраїнських говірок характеризуються диспалаталізованою вимовою приголосних перед ненаголошеними рефлексами дізних **ě*, **e*, та **ę* *de' dok*, *'osen'*, *ko' lodez'* [АУМ, I, кк. 11, 42, 48]. У західнополіських (верхньоприп'ятських, берестейсько-пінських) говірках засвідчено багато випадків твердої вимови континуантів псл. **e*, **ě* не залежно від наголосу. С. Ніколаєв допускає виявлену у верхньоприп'ятських говірках тверду вимову дентальних як архаїчну перед будь-якими рефлексами прадулібського **ě*, властиву давньоволинському діалекту, навіть під наголосом [24, с. 119]. Такі міркування підтвердити фактами кириличних пам'яток неможливо. Однак із деяких регіонів України збереглися тексти, писані латинкою, де твердість / м'якість прочитується однозначно. Характеризуючи деякі пам'ятки XVII ст., не можна не зацентувати увагу на цілком оригінальних виявах **ě*: *dywka, ze ... lysa, na rykach, tysnoje, poniedylok* та ін. [18, с. 41]. На жаль, такі рукописні збірники точно не локалізовані, але на основі аналізу лінгвальних рис слідом за Н. Маліневською визнаємо західнополіське походження писарів текстів, де виявлені подібні континуанти поряд із численними *e*-рефлексами. Тобто, у кінці XVII ст. звуки [д], [л], [т], [р] перед будь-яким рефлексом **ě* волиняки вимовляли, найімовірніше, твердо, як це роблять і їхні нащадки у XXI ст.

Наведена ізоглоса протиставляє західнополіський діалектний масив решті північноукраїнського, де твердість / м'якість приголосних прямо залежить від наголошуваності континуантів псл. **e*, **ě*.

Висновки.

I. На початок писемного періоду (XI – XII ст.) не тільки східнослов'янський, але й український територіально-мовний простір уже був виразно здиференційований і однаковою (єдиною) мовною, передовсім звуковою, системою не характеризувався. Очевидно, що звук, який передавався в ранніх киеворуських пам'ятках літерою **ѣ**, у доісторичну епоху вже артикуляційно відрізнявся не лише в проторосійсько-білоруських та протоукраїнських, але й у південно- та північноукраїнських діалектах. Щодо звукового відповідника букви **ѣ**, то, найімовірніше, ще до деназалізації він уже був дещо обнижений [a]. А звідси, після втрати носового призвуку на місці дієзного носового деревляни, сіверяни, волиняни, можливо, дреговичі – вже вимовляли неоднакові звуки: під наголосом той-таки обнижений голосний переднього ряду тільки більш напружений [ä] та [e] – в ненаголошеній позиції.

II. Поліський територіально-мовний простір у середньоукраїнський період мав чіткі ознаки цілком завершеного мовного утворення, що й підтверджено чисельними свідченнями з писемних пам'яток. Від XVII до кінця XIX ст., коли дослідники зробили перші спроби членування українського та білоруського мовних континуумів, межі поліського наріччя в напрямку скорочення території його поширення не зазнали кардинальних змін як із півдня, так і з півночі. Лінгвогеографічні матеріали дають підстави узагальнити, що північна мовна українська межа на Правобережжі вочевидь не збігалася й не збігається тепер із державним українсько-білоруським кордоном, заходячи на десятки кілометрів углиб білоруської території. Водночас, якщо визнавати «акання» чужим для українського мовного комплексу явищем, варто зауважити, що низку північних східнополіських говірок генетично, мабуть, треба пов'язувати з білоруським мовним комплексом.

III. Північноукраїнське наріччя щонайменше від кінця XVI ст. не було монолітним, неподільним. Низкою мовних рис (поплутування *ε* – *и* в ненаголошеній позиції, написання *ε* на місці **ѣ* та **а* під наголосом, збереження більш виразної тенденції до написання **ѣ** під наголосом та *ε* в ненаголошеній позиції, помітна тенденція до збереження написання *ε* після

шиплячих, тверда вимова дентальних перед рефlekсами **ě*, збереження м'якої вимови *r'* та деяких ін.) протиставлялася його західна частина середньо- та східнополіським говіркам.

IV. Не виключаємо початок формування північноукраїнської звукової системи (вокалічної та прямо залежної від неї категорії твердості / м'якості) ще до занепаду зредукованих. Якісне протиставлення поліських континуантів давніх **ě*, **e*, **o* та **ę* залежно від наголосу, очевидно, намітилось ще в доісторичну епоху, коли в племінних діалектах дреговичів, волинян, деревлян і сіверян після занепаду в говорах Київської Русі музичного політонічного наголосу й заміни його монотонічним динамічним виникла в цих говорах нова просодична модель з узагальненням диференційної риси довготи й супровідної їй напруженості артикуляції голосних у наголошених складах супроти недовгих і ненапружених у ненаголошених. Думаємо, ніщо не суперечить припущенню про розвиток поліської системи наголошуваності з подальшим розрізненням наголошеного й ненаголошеного вокалізму ще в доісторичну епоху – IX – X ст. (коли носовий тембр голосні повністю не втратили). Цим розвитком північноукраїнське наріччя протиставляється решті суміжних, де доля вокалів від наголосу або не залежала взагалі, або була менш залежною.

Література

1. Баньчеровский Я. О языке Луцкого евангелия XIV в. – Будапешт: Издательство Академии наук Венгрии, 1971.
2. Бевзенко С.П. Вступ до української діалектології. Конспект лекцій для студентів. – Одеса, 1965.
3. Босак Е.А. Дыфэрэнцыяцыя і арзальныя сувязі гаворак Верхняга Над'ясельдзя. Аўтарэф. дыс... канд. філал. навук. – Мінск, 2006.
4. Бузук П. Говірка Луцької евангелії XIV ст. // Збірник комісії для дослідження історії української мови. – Т. 1. – К., 1931. – С. 111-135.
5. Векслер Пол. Гістарычная фаналогія беларускае мовы. – Мінск, 2004.
6. Гумецкая Л.Л. Вопросы украинско-белорусских языковых связей древнего периода // ВЯ, 1965, № 2. – С.39-46.
7. Дзєндзелівський Й.О. Стан дослідження генези українських діалектів // Мовознавство. – №1. – 1981. – С.47-53

8. Жарський Е., Кубійович В., Сидорук-Паульс І. Полісся // Енциклопедія українознавства. – Т. 6. – Львів. 1996. – С. 2161-2182.
9. Жилко Ф.Т. Про виникнення діалектних груп української мови // Діалектологічний бюлетень. – Вип 9. – 1962. – С.3-14.
10. Жилко Ф.Т. Нариси з діалектології української мови. – К.: Рад. школа, 1966.
11. Жовтобрюх М.А. Фонетика // Жовтобрюх М.А., Русанівський В.М., Склярєнко В.Г. Історія української мови. Фонетика. – К.: Наук. думка, 1979. – С. 65-329.
12. Зализняк А.А. Древненовгородский диалект. – 2-е издание, переработанное с учетом материала находок 1995–2003 гг. – М.: Языки славянской культуры, 2004.
13. Запаско Я.П. Українська рукописна книга. – Львів, 1995.
14. Карский Е.Ф. Белорусы. Язык белорусского народа. Вып. 1. Исторический очерк звуков белорусского языка. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1955. – 475.
15. Клімчук Ф.Д. Гаворкі Заходяга Палесся: Фанетычны нарыс. – Мінск: Навука і тэхніка, 1983.
16. Купчинський О.Л. П'ять староукраїнських грамот XIV ст. // Мовознавство. – № 1. – 1986. – С. 62-65.
17. Лесів М. Українські говірки Польщі. – Варшава, 1997.
18. Маліневська Наталія. Фонетична система української мови XVII ст. – початку XVIII ст. і латинська графіка. – Olomouc, 2005.
19. Михальчук – Михальчук К. Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины // Труды ЭСЭЗРК: Материалы и исследования. – Т.7. – СПб., 1872. – С. 453-512.
20. Михальчук К. К южнорусской диалектологии // Киевская старина. – 1893. – Т. 42. – С. 453-461.
21. Мойсієнко В. Фонетична система українських поліських говорів у XVI – XVII ст. – Житомир, 2006.
22. Молдован А.Н. Пять новонайденных украинских грамот конца XIV – начала XV в. // Лингвистическое источниковедение и история русского языка. 2000. – М., 2000. – С. 261-276.
23. Наконечний М.Ф. До виявлення процесу становлення й розвитку фонетичної системи української мови // Питання історичного розвитку української мови. – Харків, 1962. – С. 125-165
24. Николаев С., Тер-Аванесова О., Толстая М. Вокализм праславянских говоров в праславянской перспективе // Славянское языкознание. XV Международный съезд славистов. Минск, 2013 г. Доклады российской делегации. / Отв. ред-ры А.М. Молдован, С.М. Толстая. – М., 2013. – С. 99-140
25. Никончук Н.В. Правобережнополесские говоры с лингвогеографической и исторической точек зрения // Полесский этнолингвистический сборник. – М., 1983. – С.153-172.

26. Німчук 1990 – Німчук В.В. Походження і розвиток мови української народності // Українська народність: нариси соціально-економічної і етнополітичної історії. – К., 1990. – С. 190-234.
27. Німчук 1994 – Німчук В.В. Проблема українського діалектогенезу // Проблеми сучасної ареалогії. – К.: Наук. думка, 1994. – С.25-47.
28. Німчук 1995 – Німчук В.В. Аспекти дослідження етноглогогенезу українців // Пам'ятки писемності східнослов'янськими мовами. – Київ, 1995. – С. 69-84.
29. Німчук В.В. Євсевієве Євангеліє 1283 р. як пам'ятка української мови // Євсевієві Євангеліє 1283 р. / Підгот. до вид. Г.Арполенко, З.Козирева, Г.Лиса, В.Німчук, К.Симонова, Г.Щербатюк. – К., 2001. – С. 4-38.
30. Німчук В.В. Мова // Історія української культури. У 5 тт.– К., 2001. – Т. 1. – С. 683-694.
31. Німчук В.В. Походження української мови // Етнічна та етнокультурна історія України. – К., 2005. – 351-469.
32. Півторак Г.П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови. – К.: Наук. думка, 1988.
33. Півторак Г.П. Українці: звідки ми і наша мова. – К.: Наук. думка, 1993.
34. Скопненко О.І. Берестейсько-пинські говірки: генеза і сучасний стан. – К., 2001.
35. Толстой Н.И. Этнокультурное и лингвистическое изучение Полесья (1984–1994) // Славянский и балканский фольклор. – М., 1995. – С. 5-18.
36. Филин Ф.П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков: Ист.-диалектол. очерк. – Л.: Наука, 1972.
37. Чекмонас Валерий. Из истории формирования белорусских говоров // Беларуская мова: шляхі развіцця, кантакты, перспектывы: Матэрыялы III Міжнар. кангрэса беларусістаў. – Мінск, 2001. – С. 29-50.
38. Шевельов Ю. Чому общерусский язык, а не віборуська мова? – К., 1994.
39. Шевельов Ю. Исторична фонологія української мови. – Харків: Акта, 2002.
40. Czyżewski F. Fonetyka i fonologia gwar polskich i ukraińskich południowo-wschodniego Podlasia. – Lublin, 1994.
41. Kuraszkievicz W. Gramoty halicko-wolyńskie XIV-XV wieku. Kraków, 1934.
42. Zoltan A. Oláh Miklós Athila című munkájának XVI. Századi lengyel és fehér orosz fordítása. – Nyiregyáza, 2004. – С. 108-199

Джерела

АУМ – Атлас української мови. У 3-х тт. – Т. I. – К.: Наук. думка, 1984. – 498 с.; Т. II. – 1988. – 520 с.; Т. III. – 2002.

ДАБМ – Дыялекталагічны атлас беларускай мовы. Уступныя артыкулы, даведачныя матэрыялы і каментары да карт / Пад рэд. Р.І. Аванесава, Ю.Ф. Мацкевіч. – Мінск: Выд-ва АН БССР, 1963.

ЛАПП – Микола Никончук. Лексичний атлас правобережного Полісся. – К.-Житомир, 1994.

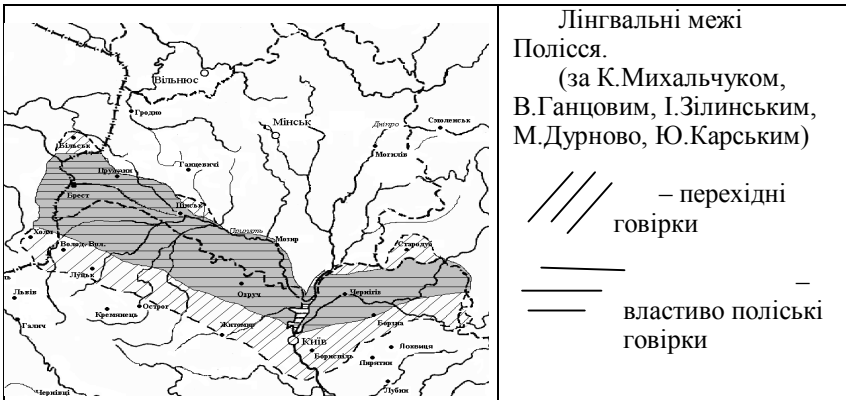
ЛГБГ – Лінгвістычная геаграфія і групоўка беларускіх гаворак. – Мінск: Навука і тэхніка, 1969. – 2 с. + 80 карт.

ОЛА – Общеславянский лингвистический атлас: Серия фонетико-грамматическая. Вып. 2а. Рефлексы ɛ. – М.: Наука, 1990.

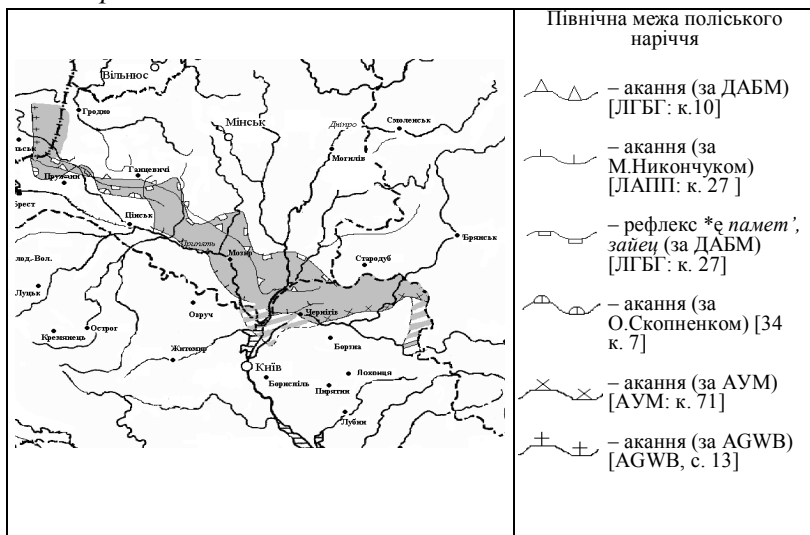
AGWB – Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny. – Т.1. / Red. S.Glinka, A.Obrębska-Jabłońska, J.Siatkowski. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1980.

Карты

Карта 1

Карта 2

Карта 3. Межі поліських говірок та архаїчні поліські ізоглоси (за С. Николаєвим, О. Тер-Аванесовю, М. Толстою).

Коментар

- 1 — северная лингвистическая граница Полесья (§1.5)
- 2 — южная граница мягкости зубных согласных перед *i: [tʲ]íxo, [cʲ]íxo и т. д. (по АУМ I, карта 102; II, карта 87; III, ч. III, карта 14; ДАБМ, карты 55–56; АГWB II, карты 84, 86)
- 3 — северная граница удлинения *о в слогах перед слабыми *ъ, *ь под ударением: *б̄ > /o/, /uo/, /u/, /üð/, /ü/, /i/ и т. д. (по ДАБМ, карта 37; АУМ I, карты 58, 59, 61, 62; II, карты 51, 52; АГWB II, пара 44)
- 4 — отсутствие удлинения *о > *б̄ в предударной позиции: местн. ед. w k[o]nci (по АУМ II, карта 53)
- 5 — рефлекс *ë > /e/ (> /i/) в безударных слогах (кроме конечных открытых) после твердых дентальных: *stěna > sf[e]ná, sf[i]ná и т. д. (по АУМ III, ч. III, карта 6; ср. АУМ I, карты 11–13, 15, 16, 43, 44, 48–51, 53, 54, 56, 64–66, 68, 69; II, карты 10, 11, 13, 14, 30, 31, 42, 45, 46, 53; ДАБМ, карты 5, 6; АГWB I, пара 26–27)
- 6 — твердость дентальных согласных перед рефлексами *ě и *ѣ («нового ятя») под ударением: [tʲ]ělo, [tʲ]ělo и т. д. (по АУМ II, карта 3; ДАБМ, карта 34; АГWB II, пара 43)
- 7 — твердость зубных согласных перед рефлексами *ě в безударном конечном открытом слоге: местн. ед. w xá[te] (> w xá[ty]); dv[ste] (> -[sty]) (по [Зінчук 2010], карты 12–13; АУМ II, карты 18, 231; ДАБМ, карта 18; АГWB III, пара 178)
- 8 — северная граница развития *Pɛ > Pja под ударением: *pɛ > /pja/, /pje/, *mɛ > /mja/, /mnʲa/, /mnʲe/ и т. д. (по АУМ II, карта 76; ДАБМ, карты 50–51; АГWB III, пара 149)
- 9 — рефлекс *ɛ > /e/ (> /y/) в заударных слогах после твердых губных: *devetʲ > de[ve]rʲ (> de[vi]rʲ), *pamětʲ > pa[mje]rʲ (> pa[mj]rʲ) и т. д. (по АУМ I, карта 53; II, карта 76; III, ч. III, карта 10; ДАБМ, карта 19; АГWB I, пара 36)
- 10 — рефлекс *ɛ > /e/ (> /i/) в заударных слогах после твердых дентальных: *desetʲ < de[se]rʲ (> de[si]rʲ) и т. д. (по АУМ III, ч. III, карта 4; АГWB I, пара 36)
- 11 — говоры верхнеприпятской группировки, восходящие к древневолыньскому диалекту X–XII вв.
- 12 — говоры северноприпятской группировки, восходящие к дреговичскому диалекту X–XII вв.
- 13 — говоры восточноприпятской группировки, восходящие к древляно-поляньскому диалекту X–XII вв.
- 14 — говоры смешанного происхождения, в основе которых лежат древневолыньские и северногаллицкие (северные днестровско-хорватские) говоры X–XII вв.

Victor Moisiyenko

The Northern Ukrainian Dialect: the Definition in Space and Time

The article suggested the definition of northern Ukrainian dialect in the diachronic on the basis of linguistic geography of modern materials and written texts. The complex of Polissia language features was determined, the archaic character of which can be confirmed by localized ancient texts starting from the 14th century.

Keywords: Ukrainian origin dialects, northern Ukrainian dialect, linguistic geography, written texts.